

I бөлім ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР СОҒЫСТАРЫ

§ 1. XVIII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайы

Бұл сабақта:

- XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайын;
- жоңғар шапқыншылығы кезіндегі демографиялық өзгерістер мен миграциялық үдерістерді білеміз.

Тірек сөздер

- Тәуке хан
- Жоңғар хандығы
- жоңғар шапқыншылығы
- еділ қалмақтары
- башқұрттар

XVIII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайы. XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырда қазақ қоғамының одан әрі бірігу, тұтастану үдерісі орын алды. Осы кезеңде ел билеген Тәуке хан ел ішінде тыныштық орната білді. Сондықтан Тәуке хан билік құрған кезең халық арасында «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» деген атпен есте қалды. Ол өзінен бұрынғы атақты хандардың заңдарын («Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы»)

өзі өмір сүрген заманға сәйкестендіріп, «Жеті жарғы» деп аталатын заңдар жинағын жарыққа шығарды.



«Жеті жарғы» қазақ қоғамының ішкі сұраныстарын құқықтық тұрғыдан қалай реттеген еді?

Тәуке хан тұсында ел бірлігін нығайтып, ішкі мәселелерді шешу үшін тұрақты түрде үш жүздің мәслихаты шақырылып тұрды.



XVII ғасырдың аяғы – XVIII ғасырдың басындағы Күлтөбе, Мәртөбе, Ордабасыда өткен халық жиындары неліктен «Дала парламенті» деген теңеуге ие болды деп ойлайсыңдар?

Тәуке хан қоғамдағы ішкі алауыздықты толық жоя алмады. Оның көзі тірісінде-ақ кейбір қазақ сұлтандары алауыздық танытып, жеке билікке ұмтыла бастады. Тәуке хан қайтыс болған уақытта, қазақ хандарының ішінде жолы үлкен саналатын Қайып хан Ұлы хан болудан үмітті болды. Бірақ ол 1718 жылы саяси бақталастарының қолынан қаза тапты. Орта жүзде Тәукенің ұлы Болат хан болса, Кіші жүзде Әбілқайырдың билігі нығая бастады. Орта жүз бен Кіші жүз руларын басқарған басқа да сұлтандардың ықпалы артып, олардың

дербестікке ұмтылуы күшейе берді. Осылайша қазақ тарихындағы аса ауыр кезең – «Ақтабан шұбырынды» жылдары қарсаңында Қазақ хандығының ішкі саяси алауыздығы күшейе түскен еді.

XVIII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайы. XVIII ғасырдың басында сыртқы қауіп күшейе түсті. Батыстан орыс-казак әскерлеріне сүйенген еділ қалмақтары, солтүстіктен сібір казактары, башқұрттар, оңтүстіктен Орта Азия хандықтары (Бұхара, Хиуа), шығыстан жоңғарлар оңтайлы сәтті күтіп, шабуыл жасауға дайын тұрды.

Жоңғар хандығы. Қазақ хандығының тәуелсіздігіне мейлінше қауіп төндірген басты жауы Жоңғария әскери-көшпелі мемлекеті еді. Тарихта қазақ және жоңғар халықтары арасындағы 100 жылдан астам уақытқа созылған қазақ-жоңғар соғысы орын алған.



Жоңғарлар кімдер және Жоңғария мемлекеті қай жерде орналасқан?



XVIII ғасырдың басындағы қазақ даласына көрші елдерден төнген қауіп бағыттары

Жоңғарларды Оңтүстік Қазақстандағы сауда, қолөнер орталықтары, Ресей, Шығыс елдерімен байланыстыратын керуен жолдары қатты қызықтырды. Оларды иелену жолында Қазақ және Жоңғар хандықтары арасындағы күрес жылдан-жылға өрши түсті.

Жоңғарларға қарсы саясатты оңтүстік-шығыста Қытайдың Цин өкіметі де жүргізіп отырды. Яғни, жоңғар қонтайшылары екіжақты соғыс жүргізуге мәжбүр болды. XVII ғасырдың 90-жылдарындағы Цин империясына қарсы соғыс жоңғарларға аса ауыр тиіп, шайқастардың бірінде олардың көсемі Галдан-Бошокту қаза тапты.

Жоңғарлардың хан тағына көрнекті тарихи тұлға әрі қолбасшы Цеван-Рабтан келді (1697–1727). Ол 20 жылдай Маньчжур әулетінің билеушілерімен және Қытаймен ашық соғысудан бас тартып отырды. Мұның өзі Жоңғар хандығының тез арада күшеюіне мүмкіндік жасады.

Жоңғарияның қазақ жеріне шапқыншылығы. Жоңғар билеушілері қазақ даласына үздіксіз жортуылдар ұйымдастырып, адамдарын тұтқындап, малдарын айдап кетіп отырды. Осы тұста Еділ бойындағы *қалмақтар* да қарап жатпай, жайық казактарымен және башқұрттармен бірге қазақ даласына оқтын-оқтын шабуылдар жасаумен болды.



Картадан XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының оңтүстігі мен шығысындағы көрші мемлекеттерді анықтаңдар.

XVII ғасырдың 80-жылдарынан бастап жоңғарлар Жетісудағы Шу және Талас өзендерінің маңындағы қазақ жерлерін басып алды. Көп кешікпей-ақ қазақтар қарсы шабуылдар ұйымдастырып, жоңғарларға күшті соққы берді. Қазақ жасақтары *еділ қалмақтарына* да қарсы сәтті ұрыстар жүргізді.



Қалмақтар, еділ қалмақтары, казактар, башқұрттар кімдер еді?



XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығы кезінде қорғаныс үшін қолданылған мылтық пен өзге де жарақтар. ҚР Мемлекеттік орталық музейі

1708 жылдан бастап жоңғарлардың қазақ жеріне жаңа шабуылдары басталды. Бұл соғыстарда екі жақ алма-кезек жеңіске жетіп отырды. Қазақ жерін басып алу жоңғарлардың басты мақсатына айналды.

Жоңғар шапқыншылығының демографиялық жағдай мен көші-қон үдерістеріне әсері. Жоңғар шапқыншылығы Орталық Азиядағы халықаралық қатынастардың түп-тамырымен өзгеруіне әсерін тигізді. Қазақтардың оңтүстікте өзбек хандықтарына, ал батыста еділ қалмақтары иелігіне жақындауы көршілес мемлекеттермен қарым-қатынасты біршама күрделендірді. Жайық бойындағы іргелес казактар, оңтүстіктен қарақалпақтар мен өзбектер қазақ ауылдарына шабуылдап, жағдайды одан әрі ушықтырды. Жоңғарлардың шапқыншылығы кезінде қатты ойрандалғаны Жетісу өңірі болды. Әрине, жаудың шабуылын бірінші болып қабылдаған шығыс өңірінің ахуалы да тым аянышты еді.

Жоңғарлардың күтпеген жерден бірнеше бағытта ұйымдастырған шапқыншылығының зардабы бейқам жатқан қазақ ауылдары үшін өте ауыр болды. Мал-мүлкін, тігулі үйін тастап, бассауғалауға мәжбүрлеген қайғылы жағдай қазақ жерінде моңғол шапқыншылығынан бері қайталанбаған еді.

Білімдеріңді шыңдаңдар:

1. Көшпелі Жоңғар хандығының күшею себебін қалай түсіндіресіңдер? Олардың қазақ жасақтарынан басым түсіп отыруының себептерін талдаңдар.
2. Жоңғар шапқыншылығының негізгі мақсаты қандай?
3. Жоңғар шапқыншылығының зардаптары туралы айтып беріңдер.
4. Қазақ жеріне тағы кімдер көз салды?
5. Жоңғар шапқыншылығының демографиялық жағдай мен көші-қонға әсері қандай болды?



§ 2. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресті ұйымдастыру

Бұл сабақта:

- жоңғар шапқыншылығына тойтарыс берудегі Қарақұм жиынының маңызын;
- 1717 жылғы Аягөз шайқасындағы қазақ жасақтарының жеңісі нәтижесіз аяқталғанын талдаймыз.

Қарақұм жиыны. 1710 жылы қазақ жүздерінің белгілі өкілдері *Қарақұм* маңында бас қосып, жоңғарларға соққы берудің мүмкіндіктерін талқылады. Қарақұм – Аралдың солтүстік және солтүстік-шығыс өңірінен Ұлытау сілемдеріне дейін созылып жатқан аймақтың атауы.

Тірек сөздер

- Қарақұм жиыны
- Әбілқайыр хан
- Бөкенбай батыр
- Аягөз шайқасы



Тәуке хан

Қарақұмда өткен жиналысқа үш жүздің өкілдері, сұлтандар, билер мен батырлар, рубасылар қатысты. Тәуке хан қазақ жасақтары мен руларын басқарудың жаңа әдісін талқылауды ұсынды. Бұл бойынша сұлтандардың билігін шектеп, халық арасынан шыққан билердің басшылық рөлін көтеру көзделді.



Сұлтандар мен билер деп кімдерді атады?

Мұның өзі орталықтандыруды нығайтып, жауға қарсы қазақ жасақтарын құруды, қорғаныс қабілетін арттыруды қамтамасыз ететін еді. Қарақұмдағы мәжілісте Тәукенің ұлы Қайып және Әбілқайыр сұлтан, Табын Бөкенбай, Жәнібек, Есет батырлар ерекше белсенділік көрсетті. Жауға қарсы тойтарыс ұйымдастыру мәселесі қызу талқыға түсті. Адамдардың бір тобы мәжілісте басталған даудың соңын күтіп, толқып отырды. Бұл жағдайды орыс зерттеушісі Я.П.Гавердовский былайша суреттеп жазады: «Осындай жағдайда халық батыры Бөкенбай елдің ортасына суырылып шығып: «Таланған көштің, тұтқындалған бала-шағаның бейшара бақылаушысы болып отыра алмаймын. Жаудан кек аламыз, өлсек, қару ұстап өлеміз! Қыпшақ даласы сарбаздарының жалтарған кезі болды ма?! Мен қолымды жау қанына малғанда, сақалымды қырау шалған жоқ болатын. Жаудың зұлымдығына шыдап отыра алмаймын. Жауға мінер тұлпар құрып па?! Сұр жебе толы қорамсақ қаңырап бос қалып па?!» – деді». Мұндай жалынды ұран отырғандарды бейжай қалдырмай, ерекше әсер етті. Жиналысқа қатысқандар Бөкенбайды қолдауға сөз беріп, жауға қарсы бірге аттануға серттесті. Олар құрбандық шалып, құдайы таратты.



Яков Петрович Гавердовский (1770–1812) – Ресейлік Бас штаб офицері, Қазақстанды зерттеуші. 1803 жылғы қазақ даласы арқылы Бұхараға баратын арнайы сауда-дипломатиялық елшілікті басқарған. Я.П.Гавердовский Петерборға қайтып оралған соң, қазақ жерінде жинаған материалдарын өңдеумен айналысты. Кейінірек «Қырғыз-қайсақ даласына шолу» деген атпен Қазақстан географиясы, тарихы мен этнографиясы бойынша зерттеу еңбегін жазды.

Қарақұмдағы мәжілісте Бөкенбай батыр жоңғарларға қарсы жорықта қазақ қолының жетекшісі болып белгіленді. Бөкенбай Қарабатырұлы табын руынан шыққан атақты батыр, қолбасшы



Ұлы дала. Құрылтай. Суретші Қ.Әжібекұлы (2006 ж.)



және өз заманында мемлекет істеріне белсенді араласқан ықпалды тұлға еді. Осы кеңестің шешіміне сай жоңғарларға қарсы біріккен *халық жасағы* құрылып, соның күшімен жоңғар әскері шығысқа қарай ығыстырылды. 1711 жылы жоңғарлар қазақ даласына тағы шабуыл жасағанда, қазақ батырлары тізе қосып, жауға айтарлықтай тойтарыс бере алды.

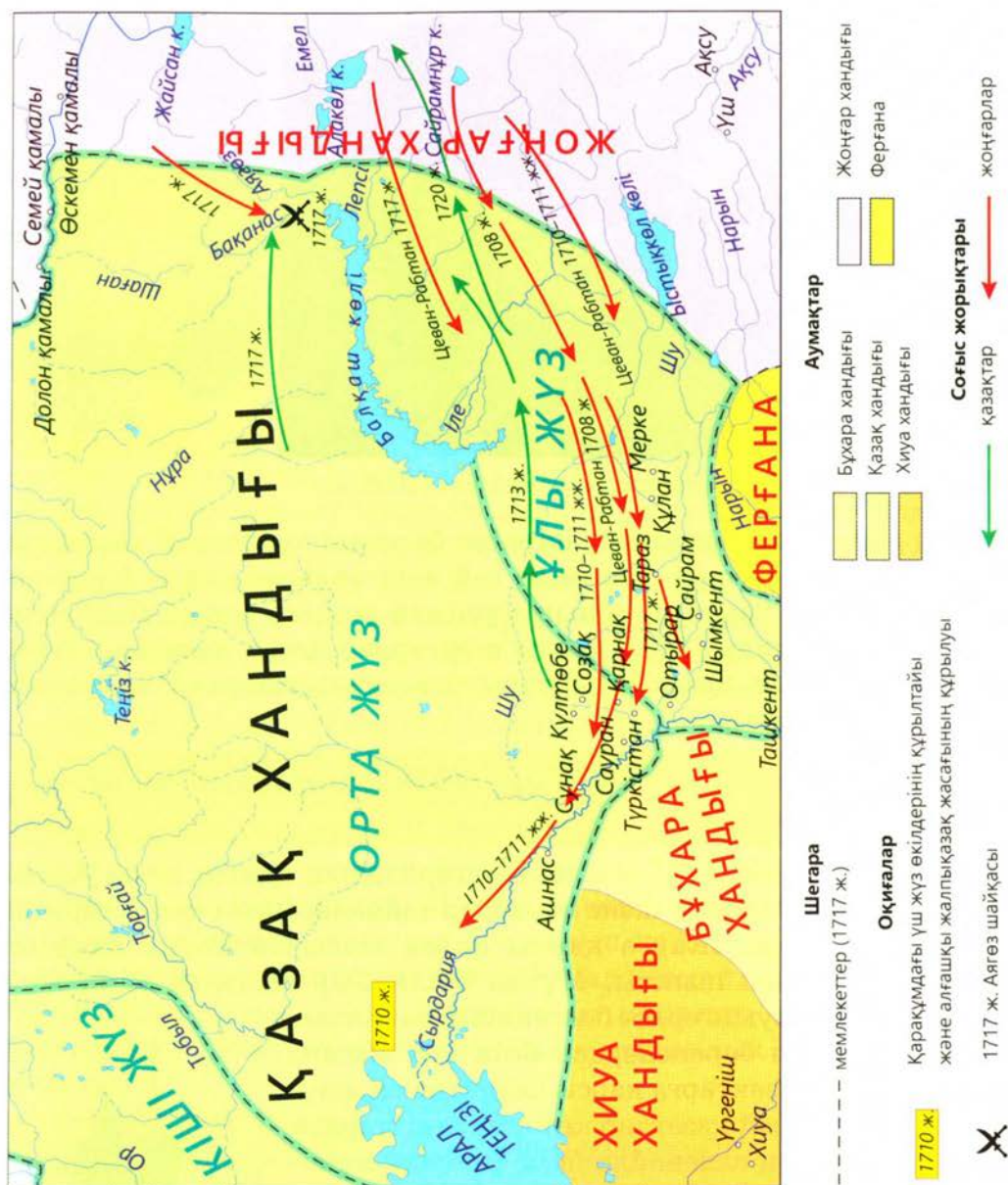


Қарақұм мәжілісі өткен жер мен мерзімін, мақсаттары мен тарихи маңызын анықтаңдар.

Аягөз шайқасы. 1717 жылы жоңғарлардың қалың қолы Аягөз өзені бойындағы найман және жалайыр тайпаларының қоныстарына баса-көктеп кірді. Жауға қарсы қазақ жасағын Тәуке ханның ұлы Қайып бастап шықты. Мұнда Әбілқайыр бастаған Кіші жүз жасақтары да жауынгерлік белсенділік танытты. Жоңғарлар ағаш бөренелерден биік өре жасап, соның үстінен қазақтарға қарсы садақтан оқ жаудырды. Түнге қарай қазақтар кесілген ағаштардан жоңғарлардікінен әлдеқайда биік бірнеше мұнара тұрғызып, олардың үстінен жоңғарларды екі күн бойы садақпен атқылайды. Мұның өзі ақырында жоңғарларды қашуға мәжбүрледі. Бұл шайқаста Қаракерей Қабанбай басқарған қазақ жасақтары да үлкен белсенділік танытты. Алайда Қайып ханға бағынғысы келмеген Әбілқайырдың өз әскерін алып, ұрыс даласынан кетіп қалуы жоңғарларды біржолата күйретуге мүмкіндік бермеді. Сол себепті жауды талқандаған бұл жеңісте қазақ елінің ауыр жағдайын жақсартта алмады.



Табын Бөкенбай батыр ескерткіші. Ақтөбе қаласы



Қазақ-жоңғар соғысы кезіндегі бастапқы шайқастар

Білімдерінді шыңдаңдар:

1. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес қалай ұйымдастырылды?
2. Қарақұм жиынында қандай мәселелер қаралды?
3. Аягөз шайқасының нәтижесі қандай болды?
4. Елді азат етудегі қазақ батырларының рөлі қандай?
5. Картаны қолдану арқылы негізгі қазақ-жоңғар шайқастары өткен жерлерді анықтаңдар.



§ 3. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» заманы

Бұл сабақта:

- «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» аталатын қасіретті оқиғаның себептері мен салдарларын;
- халық ауыз әдебиеті туындыларының тарихи дереккөз ретіндегі құндылығын талдаймыз.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаньң» басталуы. XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде Цин империясымен уақытша болса да қарым-қатынасын ретке келтірген Жоңғария барлық күш-қуатын қазақ еліне қарсы жұмсауға мүмкіндік алды. Қазақ елін талқандауды мақсат еткен жоңғарлар өздерінің жоспарын тезірек іске асыруға тырысты.

1723 жыл қазақ халқы үшін өте қиын кезеңнің бастамасы болды. Осы жылы қыста ел арасын қатты жұт жайлады. Жұттан әрең шыққан халықты тұтқиылдан баса-көктеп кірген жоңғарлардың шабуылы одан әрі есеңгіретті.

Тірек сөздер

- «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама»
- «Елім-ай»



«Жұт» дегеніміз не? Халық аузындағы «Жұт жеті ағайынды» деген тіркестің мағынасын анықтаңдар.

Жоңғарлар Жетісуды, Қаратауды басып өтіп, Талас алқабындағы қазақ ауылдарына ойран салды. Бұл «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаньң» басы еді. Жау соққысына төтеп бере алмаған Ұлы жүздің көптеген руы мен Орта жүздің бірқатар руы Шыршық өзенінің Сырдарияға құяр сағасынан өтіп, Ходжентке қарай беттеді. Орта



«Ақтабан шұбырынды». Суретші Д.Қастеев (2016 ж.)